

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ

ВОЇНИ-ЗВІРІ В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ
(Рецензія на монографію А. О. Бондаренка «Культ вовка у військових традиціях Давньої України». – Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. – 174 с.)

15 грудня 2017 р. в Українському домі в рамках проведення VIII Київської книжкової виставки (14 – 17.12.2017) відбулася презентація наукових видань книжкового видавництва О. Філюка. Серед низки цікавих книг нашу увагу привернула монографія А. Бондаренка, присвячена дослідженню культу вовка у військових традиціях на українських теренах.

Феномен воїна-звіра відіграв важливу роль у формуванні індоєвропейського сакрально-військового комплексу загалом й у становленні військово-лицарської культури середньовічної Європи зокрема. Воїни-звірі в прадавні часи були членами військових чоловічих громад первісних племен, які, поруч із пов'язаними з ними магічними ритуалами й віруваннями, бачимо у багатьох індоєвропейських народів: скіфів, сарматів, хетів, греків, латинян, кельтів, осетинів, германців, балтів, слов'ян. Провідну роль у міфології військових чоловічих спілок відігравав образ воїна-звіра, воїна-вовка. Вовча організація була неначе природним прообразом соціальних установ людей, а мобільність, агресивність, згуртованість вовчих зграй слугували взірцем для наслідування воїнами і їхніми військовими союзами. Всі члени військових чоловічих громад виступали як воїни-звірі (вовки); одним з основних божеств війни поставав вовк, й звідси – посвячення молоді як першопочаток та наслідок полягало у засвоєнні юнаками типових вовчих рис. Саме в індоєвропейській військовій традиції виразно простежується культ воїна-звіра, воїна-вовка. Він включає в себе такі

визначальні елементи: чоловічий, військовий, перевертництво, посвята через оперезування бойовим поясом, металева гривна, галюциногенний, викрадення жінок, невразливість від залізної зброї тощо. Він виник у специфічних умовах чоловічих таємних громад, функція яких полягала у підготовці та посвяті юнаків у дорослі чоловіки-воїни. Ініціація молоді базувалася насамперед на магічному перетворенні посвячуваних у вовків, унаслідок чого вони впродовж певного часу жили віддалік від людських поселень вовчим життям, проходили сувору військову підготовку, воювали і грабували. Рештки архаїчного культу воїна-звіра (воїна-вовка) є очевидними у міфологічних комплексах багатьох індоєвропейців, у тому числі в українців (вовкулаки, перевертні, песиголовці, козаки-характерники).

Приємно усвідомлювати, що А. Бондаренко не лише досліджує культ воїна-вовка, але безпосередньо своїм життям і чином як теоретично, так і практично допомагає відновлювати звитяжні індоєвропейські мілітарно-сакральні традиції.

Захопившись ще у підлітковому віці цією тематикою, він не полишав її і, зрештою, навчаючись в аспірантурі Науково-дослідного інституту українознавства, підготував дисертаційне дослідження, а дещо згодом оприлюднив свою першу монографію «Культ воїна-звіра у мілітарних традиціях на території України» (Київ, 2013). Ось-ось мав відбутися і захист кандидатської дисертації, проте розпочалася Революція гідності й А. Бондаренко не зміг залишитися осторонь від цих доленосних подій. Як польовий командир він взяв активну участь у Національній українській революції початку XXI ст.

І коли здавалося, що все лихе позаду, що Україна й українці остаточно захистили демократію і перемогли авторитаризм, В. Путін, скориставшись тимчасовою слабкістю революційної влади, загарбав Крим і розпочав неоголошену війну на південному сході України.

А. Бондаренко не сидів склавши руки. Незважаючи на незаліковані контузії, отримані ще на Майдані, він добровольцем пішов на Східний фронт. Спочатку Луганщина (Щастя) – 24 батальйон територіальної оборони ЗСУ «Айдар», потім Донеччина (Піски) – підрозділ спецпризначення «ОУН» при 93 ОМБр ЗСУ. Антон завжди був на лінії вогню.

Після призупинення активних бойових дій А. Бондаренко отримав можливість повернутися до сім'ї, завершити роботу над дисертацією й успішно захистити її.

Майже півтора року знадобилося йому на доопрацювання тексту дисертаційного дослідження й ось тепер він виносить на широкий загал свою нову наукову працю. Сподіваємося, що вона зацікавить читача оригінальністю і стане ще однією спробою дослідити феномен індоєвропейського культу воїна-звіра.

Монографія складається з вступу, п'яти розділів, висновків, літератури й ілюстрацій. Зокрема, у вступі автор зазначає, що в цій праці досліджується культ воїна-звіра на території українських земель: його побутування в різних етнічних групах, що населяли територію сучасної України; зародження та розвиток цих уявлень в середовищі праукраїнських племен; подальший розвиток у період Київської Русі; елементи культу у військових традиціях українського козацтва та поступовий занепад і дегероїзація до періоду XIX ст. Також дослідник намагається прослідкувати зв'язок між військовим шануванням звіра-хижака в автохтонного населення України з подібними культурами в інших давніх народів (індоєвропейської та алтайської мовних сімей). Дуже важливим є те, що тематика цієї наукової праці знаходиться на перетині досліджень з української міфології, традицій слов'янських язичницьких вірувань й історії військової справи (с. 10–11).

А. Бондаренко наголосив, що ця книга є підсумком досліджень, здійснених ним у 2007–2017 рр., а її поява була б неможливою без сприяння колег-істориків та етнологів. Зокрема, він висловив вдячність Л. Залізнику, П. Гай-Нижнику, Б. Галайку, В. Капелюшному, Г. Казакевичу, Р. Терпиловському та О. Філюку за всебічну допомогу у виданні цієї монографії.

У першому розділі дослідником проаналізовано історіографію питання та виділено три історіографічних періоди: 1) середина XIX – 20-ті роки XX ст.; 2) 20 – 80-ті роки XX ст.; 3) 1991 р. – сьогодні.

Праці першого періоду, на думку А. Бондаренка, вирізняються значним обсягом емпіричного матеріалу, який одночасно суміщається з ґрунтовною аналітикою. В цей час відбувається посилення інтересу вчених до традицій, фольклору, історії слов'янських народів загалом та українського етносу зокрема. Накопичені етнографічні та історичні матеріали закладають фундамент для багатьох наукових праць XX–XXI ст. (с. 12).

Другий період характеризується масштабними науковими роботами, що розглядали різні аспекти старовинних вірувань через опрацювання етнографічних, фольклорних, лінгвістичних матеріалів та їх зіставлення з історичними та археологічними джерелами. Автор наголошує, що у цьому періоді особливе значення відіграють нові археологічні та лінгвістичні дослідження, які з'являються протягом XX ст. (с. 14).

На думку А. Бондаренка, з 1991 р. розпочинається третій історіографічний етап, що відзначається вітчизняними дослідженнями культу воїна-звіра на території України, а започатковує цей період робота Л. Залізняка «Образ воїна-звіра в козацькій міфології» 1991 р. У цій праці вперше комплексно були розглянуті елементи культу воїна-вовка як ряд архаїчних складових у культурі українського козацтва, що був поширений серед військових станів більш ранніх періодів, а витоками цього культу були давні індоєвропейські військові звичаї (с. 15).

Усі джерела досліджуваного питання автором розподілено на чотири групи: писемні, археологічні, фольклорні й лінгвістичні. Всі вони є важливими та взаємодоповнюваними. Разом з тим, зазначає А. Бондаренко, якщо перші три види джерел є пріоритетними, то дані лінгвістики слугують лише допоміжним матеріалом (с. 16–18).

У другому розділі дослідник вивчає культ воїна-звіра у давній період на території України та наголошує, що витоки цієї традиції є дуже древніми і сягають військових звичаїв індоєвропейської спільноти. В процесі розвитку військової справи на тотемні культу праслов'ян могли чинити значний вплив мілітарні традиції сарматів, у першу чергу – сарматський культ воїна-вовка. Також можливими є запозичення окремих елементів подібного культу від готських племен, а впливи з боку інших давніх народів на слов'янські звичаї воїнів-звірів мало ймовірно (с. 59–60).

Третій розділ присвячено аналізу культу воїна-вовка в Київській Русі. На думку автора, ця традиція мала глибоке історичне коріння – низка аналогічних рис пов'язують її з давньослов'янськими військовими звичаями. Слід також враховувати те, що міфологічні уявлення сусідніх народів самі зазнавали впливів з боку слов'янських традицій Київської Русі в період її найбільшої могутності. Можна казати лише про вплив з боку аналогічної скандинавської традиції в часи найбільшого розвитку військової культури вікінгів у VIII–X ст. та локальний вплив тюркських кочівників на військову традицію південного прикордоння Русі у IX–XIII ст. Автор переконаний, що поєднання скандинавських та слов'янських військових звичаїв, що

мали спільне походження, дало новий поштовх розвитку традиції воїнів-звірів в часи Київської Русі (с. 92–93).

У четвертому розділі А. Бондаренко досліджує образ перевертня в козацьку добу. Він, зокрема, наголошує: «... вказані дані українського фольклору козацької доби є свідченнями існування уявлення про воїна-вовка в українському військовому стані в XV–XVIII ст., пов'язаного з образом провідника-характерника. Ці уявлення слід розглядати як пережиток, певний спадок тотемного культу звірів, особливо вовка, образ якого в давні часи був уособленням військової доблесті. В той же час зовсім немає даних про застосування тактичних прийомів безпосередньо в бойових умовах – в період нового часу втрачається практична військова складова звичаїв воїнів-звірів, що була визначальною для періоду давньої історії та поширеною в епоху середньовіччя. З широким застосуванням вогнепальної зброї змінилась тактика кавалерії, її роль все більше відступає на другий план. Піхотна тактика також надзвичайно видозмінюється. Відповідно, практичні прийоми «воїнів-звірів» стають неефективними та непотрібними. Таким чином, зі зміною тактики ведення бойових дій великий комплекс військових уявлень, прийомів та хитрощів звузився виключно до фольклорних образів перевертнів, не вразливих до звичайної зброї» (с. 115).

Уявлення про вовкулаків як відгомін давнього культу воїна-вовка в кінці XVIII – на початку XX ст. охарактеризовано у п'ятому розділі. На думку автора, у цей час на українських землях збереглися пережитки давнього культу воїна-звіра, а тогочасний фольклор містить цикл переказів про людей-вовків,

«вовкулаків», частина з яких є фольклорним відображенням уламків цих військових традицій. Автор переконаний, що в першу чергу ці традиції поширювались серед українського повсталого селянства, оскільки українські повстанці-«розбійники» цього періоду наслідували елементи звичаїв «перевертництва» від українського козацтва попередніх століть. Таке наслідування підтверджує ряд прямих свідчень, зокрема зв'язок «вовкулаків» з образом св. Юрія, традиційного покровителя українського військового стану, а також магічні якості характерництва, що приписувались керівникам великих повстанських виступів, зокрема Устиму Кармелюку (с. 130).

У висновках Антон Бондаренко узагальнює підсумки дослідження та наголошує, що власне «українська» традиція воїнів-звірів виникає на початку I тис. н. е. у слов'янських праукраїнських племен, вона формується під значним впливом сарматських військових звичаїв, а своїми витокami коріниться в тотемних уявленнях праслов'ян, в V–XII ст. ця традиція послідовно проходить стадії формування, розвитку, піднесення та занепаду, а окремі її елементи зберігаються у військовій культурі українських козаків до кінця XVIII ст. В XIX – на початку XX ст. побутує низка фольклорних сюжетів, що є відголосками традиції воїнів-звірів (с. 138–139).

Дуже цікавим є список літератури. Він нараховує 279 позицій і дає змогу всім, хто зацікавиться цією загадковою й водночас захоплюючою темою, отримати доступ до ще більших знань та додаткової інформації, прямо й опосередковано пов'язаної з культом воїна-звіра в індоевропейській традиційній культурі. Також читач зможе ознайомитися

в монографії з ілюстративним блоком, який унаочнить надзвичайно цікавий наратив А. Бондаренка з зображеннями вовків, вовкоподібних воїнів, берсерків, воїнів-перевертнів тощо.

Маємо надію, що ця наукова книга А. Бондаренка, яку своїм коштом видає український патріот, свідомий громадянин, подвижник вітчизняного

книгодрукування, меценат українознавства, професійний видавець Олег Філюк, знайде свого читача та посприє осягненню української самобутності.

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ

**ЗАРУЧНИКИ ВЕЛИКОЇ ПОЛІТИКИ:
ПРОБЛЕМА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНУ
(За результатами круглого столу «Українські культурні
цінності за кордоном і практики їх повернення в Україну»)**

Дослідження історії української еміграції залишається актуальним до сьогодні. Це пояснюється насамперед переважно політичним характером цього явища. Саме в екзилі вироблялися та розвивалися українські культурно-політичні течії, що й нині впливають на життя нашої вже незалежної країни. Українська еміграція стала тим культурним мостом, що з'єднав українську суспільно-політичну думку XIX – початку XX ст. із спробами вирішення українського питання під час Другої світової війни: перше мало в собі зародок останнього. Крім того, представники української еміграції, перебуваючи на чужорідній території, навчилися берегти та передавати через покоління найкращі здобутки української культури.

Цікавість, недостатня дослідженість, глибока проблематичність теми української еміграції спонукали вчених до поновлення наукової дискусії з цього питання.

Тому 6 грудня 2017 р. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбувся круглий стіл «Українські культурні цінності за кордоном і практики їх повернення в Україну». Його організатором виступила кафедра історії зарубіжної україністики, яка утворилася в 2016 р. в результаті об'єднання кафедри української історії та етнополітики і кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що мають глибоку історію становлення.

Новостворена кафедра покликана досліджувати проблеми історії зарубіжної україністики й україніки, української діаспори, міжнародних культурних комунікацій України і готувати відповідних фахівців. Зарубіжне українство, яке складає близько 20 млн. осіб, створеним ним колосальні інтелектуальні, культурно-духовні, літературно-художні, освітні, матеріальні цінності – невід'ємна